

ПРОСТОРОВІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ

РОМАН ЧОРНИЙ,

*доцент, кандидат економічних наук, завідувач кафедри загальнооекономічних та гуманітарних дисциплін, декан Нововолинського факультету
Тернопільського національного економічного університету, м. Нововолинськ*

Проаналізовано просторові особливості розвитку системи розселення в Україні як середовища формування трудового потенціалу. Окреслено ознаки міської та сільської мереж поселень, які детермінують розвиток трудового потенціалу. Акцентовано увагу на необхідності активізації розвитку малих і середніх міст, що допоможе вирішити конкретні проблеми з подолання просторових диспропорцій розвитку трудового потенціалу держави.

Ключові слова: трудовий потенціал, диспропорції розвитку, просторові агломерації, урбанізація.

Постановка проблеми. Трудовий потенціал виступає ключовим фактором побудови конкурентоспроможної економіки та досягнення індивідуального суспільно-економічного комфорту кожного громадянина. Однак актуальний стан розвитку трудового потенціалу держави, на жаль, змушує констатувати переважання негативних тенденцій, що промовисто проявляється в кількісному скороченні та руйнації якісних характеристик трудового потенціалу. Поряд із черговою хвилею світової фінансової кризи та новими цивілізаційними викликами це загально ставить під сумнів подальші позитивні зрушення в економіці. Виникає об'єктивна потреба проведення якісного дослідження та оцінки розвитку трудового потенціалу з метою виявлення слабких сторін - причин руйнації трудового потенціалу та оптимальних можливостей щодо збереження та розвитку трудового потенціалу в кожній просторовій формі його суспільної концентрації.

Розвиток трудового потенціалу як багатоаспектного явища в такому ракурсі слід розглядати в критеріях демографічного, психоемоційного, інтелек-

туального, ціннісно-культурного розвитку населення з метою формування та майбутньої активізації його економічної активності. Розвиток трудового потенціалу в найбільш загальному розумінні слід розуміти як "процес переходу в більш досконалий стан, який забезпечує його якісне та кількісне відтворення, найповнішу реалізацію та ефективне використання" [7].

Останні дослідження і публікації з проблеми. Проблематиці функціонування трудового потенціалу присвячені наукові праці ряду вчених, зокрема Д. Богині, І. Бажана, І. Бондаря, Т. Білорус, М. Березовської, К. Вихованського, М. Долішнього, І. Джаїна, С. Злупка, Е. Лібанової, В. Мікловди, М. Мальської, С. Опецької, В. Приймака, С. Писаренка, Л. Семів, К. Свейбі, Л. Шевчук, Р. Фріса. Вони досліджували проблеми формування розподілу й використання трудового потенціалу та пов'язаних із ним категорій - персоналу, трудових ресурсів, людського капіталу тощо. Однак чимало питань розвитку трудового капіталу лишаються нерозв'язаними, зокрема й певні аспекти методів дослідження

розвитку трудового потенціалу просторових форм організації українського суспільства.

Метою статті є з'ясування характеристики методів дослідження розвитку трудового потенціалу в просторових формах організації українського суспільства та вибір найефективнішої методики такого виду дослідження.

Виклад основного матеріалу. Останнім часом з метою реалізації різнопланових завдань розвитку системи розселення в Україні міські та сільські поселення активно вивчаються як окремими дослідниками (економістами, архітекторами, соціологами і т. ін.), так й організаціями (Асоціацією міст України, проектними інститутами - "Містопроєкт" (Львів), "Дніпромист" та ін.). Але досліджень, де б поселення розглядалися як середовище формування трудового потенціалу, дуже мало. Переважно населені пункти вивчаються як місця розселення людей - носіїв трудового потенціалу, що також є дуже важливою постановкою питання в контексті нашого дослідження.

Слід узяти до уваги, що особливу роль у соціально-економічному розвитку держави та формуванні трудового потенціалу відіграють міста, які як універсальне утворення є одночасно місцем зосередження населення, обслуговуючої інфраструктури та концентрації промислової діяльності. Оскільки міста як центри промислового розвитку також є осередками промислово-територіальних систем і центрами системи розселення, їх можна вважати опорними пунктами формування та розвитку трудового потенціалу.

Відповідно до законодавства, містами в Україні вважаються населені пункти з населенням не менше 10 тис. осіб, яке здебільшого складається з робітників та службовців. Міські поселення, що налічують не менше 2 тис. осіб, не менше 2/3 зайнятих із яких працюють не в сільському чи лісовому господарстві, відносять до селищ міського типу. Однак історично склалися так, що в Україні є міста із чисельністю населення менше 2 тис. осіб і селища міського типу, у яких мешкають понад 10 тис. осіб.

Залежно від кількості мешканців міста поділяють на малі (до 50 тис.), середні (50-100 тис.) і великі (понад 100 тис.). Окремо виділяють групу дуже великих міст із чисельністю від 500 тис. до 1 млн осіб і групу міст-мільйонерів, у яких кількість населення перевищує 1 млн. За функціональними ознаками міста можна ідентифікувати як адміністративні, промислові, культурні та наукові центри, однак більшість із них унаслідок власної універсальності є багатофункціональними. Для міст характерна досить висока концентрація науково-освітнього потенціалу, що є вагомим джерелом формування якісних характеристик трудового потенціалу, а розвинутість соціальної та виробничої інфраструктур виступає гарантом його можливої реалізації.

За підсумками 2010 р., 68,58 % населення України проживало в містах; при цьому загальна кількість міст становила 459, а селищ міського типу - 885. Рівень урбанізації в Україні має значні територіальні відмінності, зокрема, найвищий він у Донецькій, Луганській і Дніпропетровській областях.

Високі темпи урбанізації, які характеризуються форсованим збільшенням чисельності міського на-

селення, розширенням міської поселенської мережі та розростанням великих міст, зумовлюють появу нових форм розселення, які більшою мірою узгоджуються з територіальною організацією продуктивних сил і тенденціями науково-технічного прогресу.

Так, найбільш типовою просторовою системою розселення населення слугує агломерація - найрозвинутіша групова форма розселення, яка є невід'ємною рисою сучасних процесів урбанізації. Сьогодні в Україні налічується 20 агломерацій, де мешкає майже половина населення держави, найбільші - Київська, Харківська, Донецько-Макіївська, Горлівсько-Єнакіївська, Дніпропетровська.

Агломераційні процеси характерні для переважної більшості держав світу. На цей час фактично кожна п'ята людина планети є мешканцем не лише міста, а й дуже великого міського поселення із чисельністю жителів понад 1 млн осіб. Агломерація завдячує своєму формуванню великому місту, однак до її складу також входять численні територіально роззосереджені середні та малі міста, селища міського типу, сільські поселення. Специфічні природні умови сприяють їх утворенню на сільських територіях, наприклад, у гірських долинах, уздовж річок тощо. Вони характеризуються великим ступенем територіальної концентрації різних видів господарської діяльності, розвинутістю соціальної інфраструктури. Агломерації суттєво впливають на прилеглий території, зокрема, на їх структуру та господарську спеціалізацію, соціально-економічний розвиток, зайнятість населення, освіту, стан навколишнього середовища.

Загалом агломерація як територіальне економічне утворення характеризується такими особливостями:

1) вона виникає, як правило, на базі великого міста (або кількох компактно розташованих міст - конурбації) і розвивається в процесі утворення великої зони урбанізації шляхом поглинання сусідніх населених пунктів;

2) їй властива висока територіальна концентрація різноманітних виробництв, насамперед промисловості, інфраструктурних об'єктів, наукових і навчальних закладів, високої щільності населення в межах агломерації;

3) вагомим є її перетворювальний вплив на навколишнє середовище, зокрема, через зміну економічної структури території та соціальних аспектів життя населення;

4) у ній спостерігається високий рівень комплексності господарства й територіальної інтеграції його елементів.

Багатогалузевий і багатофункціональний характер агломерацій зумовлює необхідність розгляду їх і як форми розселення, і як форми розміщення суспільного виробництва. Об'єднання населення, системи господарюючих суб'єктів, інфраструктурних одиниць, науково-технічного потенціалу дозволяють визначити агломерацію безпосередньо як сучасну просторову форму концентрації трудового потенціалу.

Міські агломерації як взаємопов'язані групи (насамперед міських поселень) об'єднуються на основі спільності трудових, культурно-побутових, рекреаційних, інфраструктурних, виробничих та інших зв'язків. Однак найбільш важливими є саме трудові

міграції, які в межах добового циклу маятникових міграцій об'єднують жителів у єдине ціле.

Максимально ефективно використання системи промислової та соціальної інфраструктури, концентрація кваліфікованих кадрів, зв'язок виробництва й навчальних закладів, диверсифікація та концентрація виробництва та великого резерву робочої сили дозволяють досягти значного агломераційного ефекту. Проте фактор компактного розміщення одночасно слугує джерелом перевантаження середовища, причиною виникнення продовольчих, житлових, транспортних проблем і загалом продукує ризики щодо формування трудового потенціалу.

Особливу групу ризиків, що супроводжують урбанізаційні процеси, становлять екологічні. Вони актуалізуються в таких високоурбанізованих регіонах, як Донбас, Придніпров'я тощо. Деформація природних умов життєдіяльності людини в них залежить, насамперед, від досягнення критичних рівнів забруднення поверхневих вод, землі та повітря в розмірах, що перевищують усі можливі обсяги самоочищення екосистеми. Як зазначають науковці, несприятливі екологічні умови є причиною близько 20 % захворювань.

Активізація негативних чинників за рахунок функціонування агломерації веде до процесу субурбанізації, який викликає переміщення багатьох жителів центрального міста в приміську зону. Цей процес тісно пов'язаний зі змінами загальної структури господарювання та зайнятості. Так, унаслідок переміщення торгівлі, сфери обслуговування та окремих виробництв у приміські зони здійснюється перерозподіл трудового потенціалу між "центром" і "периферією" агломерації. Попри те, що процеси відпливу трудового потенціалу в напрямку приміських територій відбуваються значно повільніше, ніж процеси переселення жителів, актуалізується питання визначення шляхів подальшого розвитку великих центральних міст як середовища формування та розвитку трудового потенціалу.

Нині Україна, на відміну від більшості розвинутих країн, перебуває на початковій стадії субурбанізації, що, однак, викликає чимало проблематичних виважених кроків із подальшого розвитку як створених поселенських форм, поряд з агломераційними, так і міських центрів. Деконцентрацію населення та виробництва слід розглядати більшою мірою не як ризик, а як можливість розширення більш прогресивних просторових форм розвитку, поселенської мережі та трудового потенціалу.

Так, траєкторія урбанізаційних процесів у найбільш привабливих регіонах у напрямі "розростання - поглинання" агломерацій веде до формування нових урбанізованих зон і на кінцевому етапі - мегаполісів, що відкриває значні резерви для збільшення трудового потенціалу. Цей процес одночасно потребує вироблення дієвих організаційно-економічних механізмів щодо управління трудовим потенціалом.

Сільський тип розселення, на відміну від міського, характеризується деконцентрацією населення та мережі господарюючих суб'єктів. Структурно слід виокремити такі типи сільського розселення, як групе та розсіяне. Більшість сільських поселень у межах України треба відносити до групової форми, оскільки своїм створенням вони завдячують компак-

тному розміщенню в селах і селищах. Розсіяний тип менш поширений, оскільки передбачає досить віддалене одне від одного розташування окремих сільських помешкань із прилеглими земельними ділянками й об'єктивно виправданий лише в складних географічних умовах (наприклад, для високогір'я Карпат). На початку 2011 р. сільське населення України становило 31,5 %, а кількість сільських населених пунктів - 28 457 одиниць. Причому 3/4 сільського населення мешкало в середніх і великих селах, які в Україні вважаються найбільш перспективними. Сільський тип розселення й пов'язана з ним заангажованість жителів у питаннях сільського господарства перебувають у тісній залежності від природних умов (наприклад, сільське господарство залежить від клімату та ґрунтів), а також природних циклів (насамперед сезонних). Тому для жителів сільських поселень характерним є високий ступінь консервативності. Оскільки життєві норми та принципи сільських жителів, як і їх історично та культурно зумовлені особливості, змінюються досить повільно та не схильні до суттєвого впливу глобалізації у сфері суспільного життя, зміни якісних характеристик їх трудового потенціалу також не можна вважати динамічними. Однак, незважаючи на це, частішими стають тенденції до міського способу життя та зайнятості в містах. Вагомим фактором відпливу сільських жителів до міст є значний якісний розрив між сільськими та міськими поселеннями в частині розвитку сфери обслуговування, рівня та умов життя (наприклад, доступності магазинів, лікарень, дитячих садків, закладів освіти, побутового обслуговування тощо).

З одного боку, установи сфери обслуговування поширюють "реалізацію" власних послуг не лише на контингент міських жителів, але й на мешканців прилеглих сільських поселень, реалізуючи в такий спосіб центральні функції міських поселень; з іншого - саме "незрілість" сфери обслуговування та пов'язана з нею вузькість цього мобільного ресурсу щодо вибору місця роботи є причинами, які значно активізують процеси відпливу сільських жителів до міст. Така тенденція посилюється також у зв'язку із суттєвим зниженням мотиваційних складових сільськогосподарської праці: малоефективні технології сільськогосподарського виробництва на тлі відмінностей в оплаті праці сільськогосподарських виробників і посередників у промисловій переробці та реалізації продукції сільськогосподарського виробництва зменшують мотивацію до праці мешканців сільських територій. Заниження таких очікувань не лише сприяє посиленню міграційних потоків у напрямку міст, а є вагомим чинником зміни міграційних інтересів до виїзду за кордон.

Урівноваження процесів міграції сільських жителів до міст, надмірної концентрації населення і сфери виробництва в містах лежить у площині введення дієздатної системи управління розселенням та формуванням трудового потенціалу. Усе це має відбуватися на тлі загального підвищення ефективності господарської діяльності, упровадження передових інноваційних технологій у сільськогосподарське виробництво та зростання його конкурентоспроможності.

Так, на думку В. П. Нагірної, перетворення окре-

мих галузей сільського господарства (у першу чергу, вирощування зерна, ріпака, льону та соняшника й продукції тваринництва) на конкурентоспроможні виробництва експортної орієнтації може сприяти зменшенню впливу сільського населення, активізації розвитку малих і середніх міст як центрів переробної промисловості, відродженню спеціалізованих агропромислових районів і зон, отже, позитивно впливатиме на динаміку розвитку трудового потенціалу в цілому [11].

Значний ресурс розвитку як системи розселення, так і процесів формування та реалізації трудового потенціалу полягає саме в стимулюванні розвитку середніх й особливо малих міст. Як відомо, малі міста є найбільш численною за кількісним складом групою міст. Безпосередньо з ними пов'язане життя майже 22 млн міських і сільських жителів, що слугує визначальним фактором як для формування трудового потенціалу, так і для реформування поселенської мережі.

Активізація процесів уведення нових і модернізації існуючих об'єктів житлової, транспортної, інженерної, соціально-культурної інфраструктури поряд зі створенням для жителів малих і середніх міст, сільських поселень можливостей для підвищення власного освітньо-кваліфікаційного рівня є дієвим інструментом подолання демографічних, соціальних та економічних проблем розвитку таких міст. Стимулювання створення тут філій підприємств, що функціонують у великих містах, а також розміщення й створення нових наукових інститутів, навчальних закладів стримують розростання великих міст. Тобто таким способом можна вирішувати конкретні проблеми подолання просторових диспропорцій розвитку трудового потенціалу держави. Незважаючи на те, що загальноосвітнім трендом в урбаністичних процесах за останні десятиріччя є стрімке збільшення кількості та розміру міст і практичне зникнення з поселенської мережі невеликих просторових форм (сіл, малих міських поселень), для України, зважаючи на її історично та географічно зумовлені особливості освоєння території, з метою повноцінного розвитку трудового потенціалу виправданим буде збереження існуючих просторових форм системи розселення та усунення ключових проблемних складових у розвитку кожної з них. Зокрема, щодо мережі сільських поселень як просторових форм концентрації та формування трудового потенціалу актуальними є активізація інвестиційно-інноваційного розвитку села, раціональне використання наявного трудового та виробничого потенціалів, сприяння поліпшенню якості життя шляхом забезпечення зайнятості населення, зростання рівня доходів тощо.

Окрім розвитку системи об'єктів соціальної інфраструктури, на нашу думку, необхідно відновити практику інтеграції аграрної науки, сфери освіти та сільськогосподарського виробництва з метою підвищення рівня інноваційності галузі, досягнення нею конкурентоспроможності. З огляду на низьку платоспроможність вітчизняних споживачів високотехнологічної продукції та обмежене державне фінансування розвитку аграрної науки, ефективним слід уважати залучення недержавних фінансових ресурсів, кредитних, лізингових, податкових механізмів фінансування. Це, у свою чергу, вимагає вироблення більш чітких державних методів урегулювання земельно-правових відносин.

Суттєвим чинником подолання тенденцій депривації сільського населення, зростання добробуту та можливостей для якісного розвитку власного трудового потенціалу є зближення виробників та споживачів сільськогосподарської продукції шляхом концентрації переробних і складських сільськогосподарських потужностей поблизу виробничих, а також просування сільськими товаровиробниками своєї продукції на основі агроконсалтингу та системи інформаційного забезпечення для існуючих і перспективних ринків збуту.

Просторовий розвиток системи об'єктів міської поселенської мережі як середовища формування трудового потенціалу в напрямі досягнення якісного зростання останнього детермінується повноцінною аплікацією існуючих переваг (розвинутої професійно-освітньої мережі, ринку праці тощо) та усуненням конфліктогенних тенденцій у розвитку міст. На нашу думку, слід у першу чергу зосередити зусилля просторового планування територій, забезпечити розвиток і територіальну доступність для городян об'єктів системи відпочинку та оздоровлення, пом'якшення сегрегаційних проявів у системі житлової забудови, будівництво соціального житла тощо.

Висновки

1. Формування трудового потенціалу України відбувається в середовищі, яке суттєво змінюється за якістю залежно від виду поселення, у якому живуть носії трудового потенціалу. А тому, щоб характеристики трудового потенціалу відповідали вимогам сьогодення, важливо розвивати мережу поселень України - насамперед її інфраструктурні системи - з метою неухильного підвищення рівня життя населення.

2. Охрещення перспектив просторового розвитку трудового потенціалу ми пов'язуємо з необхідністю визначення ще багатьох факторів розвитку трудового потенціалу, а також їх впливу на трансформацію складових останнього, що стане предметом наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балацкий О. Ф. Теоретические проблемы оценки экономического потенциала региона, компании, предприятия / О. Ф. Балацкий // Вісник Сумського державного університету. - 2004. - № 9 (68). - С. 64-95. - (Серія Економіка).
2. Большой экономический словарь / [под ред. А. Н. Азизлиана]. - [4-е изд., доп. и перераб.]. - М.: Институт новой экономики, 1999. - 1248 с.
3. Бухнова С. М. Теоретические и методологические основы экономической оценки трудового потенциала / С. М. Бухнова, Ю. А. Дорошенко // Российское предпринимательство. - 2004. - № 5.
4. Економічна енциклопедія: у 3-х тт. / (редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін.). - К.: Вид. центр "Академія", 2001. - Т. 2. - 848 с.
5. Методологічні положення класифікації та аналізу складу економічно активного населення. Затверджено Наказом Держкомстату України від 29.02.2000 р. № 74.
6. Міклова В. П. Організаційно-економічні фактори ефективного використання трудового потенціалу в умовах трансформації економіки: [монографія] / В. П. Міклова. - Ніредьгеза, 1996. - 248 с.
7. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-